

Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme

Göknil Erbaş Doğan*

Öz: Güney Kafkasya'daki devletler arasındaki ilişkiler, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali ile daha karmaşık bir nitelik kazanmıştır. Uluslararası toplumun etkili bir karşılık vermemesi, Ermenistan'ı Azerbaycan topraklarındaki hukuksuz işgalini devam ettirmek konusunda cesaretlendirmiştir. Bu durum bölgesel istikrarsızlığı ve gerginliği artırırken Ermenistan'ı da gelişen iş birliği atmosferinin dışında bırakmıştır. Minsk grubu tarafından yürütülen uluslararası çözüm çabaları etkisiz kalmış ve Birleşmiş Milletler işgalin sonlandırılması çağrısı yapan kararlar almıştır. Güney Kafkasya'daki bu karmaşık durum son döneme kadar küresel çapta yeteri kadar ilgi görmemiştir. Mevcut uyuşmazlığın analizinde bölgesel güvenlik ve genel görünüm ile ilgili pek çok faktör göz önüne alınmalıdır. Bu kapsamda Bölgesel Güvenlik Kompleksi teorisi, Güney Kafkasya'daki bölgesel güvenlik dinamiklerini adlandırmak adına faydalı bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu makalede Dağlık Karabağ meselesi, Bölgesel Güvenlik Kompleksi teorisi perspektifinden analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, goknile@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3780-2256.

The Nagorno-Karabakh Conflict: Assessment of Regional Security Dynamics

Göknil Erbaş Doğan

Abstract: The invasion of Nagorno-Karabakh by Armenia complicated all aspects of the inter-state relations in the South Caucasus. Encouraged by the lack of reaction by the international community, Armenia continued its illegal invasion of Azerbaijani territories in the region isolating itself from the thriving regional cooperation and sustaining regional instability and tensions. International efforts led by the Minsk Group remain ineffective in addressing the current situation, while the United Nation has passed several resolutions calling for an end of the invasion by Armenia. The complicated situation in the South Caucasus has largely remained outside of the global focus until the recent period. The analyses of the conflict need to take into consideration a variety of factors related to the security and the general outlook of the region. The Regional Security Complex theory provides a useful theoretical framework for making sense of the regional security dynamics in the South Caucasus. This article aims to analyze the security dynamics in the region which are closely related to the issue of Nagorno-Karabakh.

Keywords: Nagorno Karabakh, Regional Security Complexes Theory, South Caucasus, Armenia, Azerbaijan

Giriş

Kökene, 18. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Ermeni nüfusu Dağlık Karabağ'a yerleştirerek bölgeye yerleşme politikasının sonucunda ortaya çıkan sorun, birçok girişime rağmen hala çözümsüz bir şekilde devam etmektedir. Geçmiş bu kadar eskiye dayanan bir toprak sorunu, taraflar arasında zamanla ciddi bir çatışma ve çözümsüzlük odağı haline gelmiştir. Bununla birlikte sorunun uzun bir süredir devam etmesi, sorunun kökenindeki haksız ve hukuksuz olan tarafı ortadan kaldırmamaktadır.

Günümüzde konjonktürel değişimlere rağmen çözümünde ilerleme kaydedilemeyen sorun bölgeleri, varlıklarıyla her an çatışmaya hazır halde bulunmaktadır. Dağlık Karabağ, bu tip sorun bölgelerinden birisidir. 2020 yılının Ekim ayında başlayan çatışmalar ve Azerbaycan'ın kaybettiği toprakları geri almak için girişimde bulunması ile bu sorun yeniden uluslararası gündeme taşınmıştır. 1990'ların ortasından bu yana Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanmış çatışmalardan farklı olarak 2020 yılında Azerbaycan, 1994 yılından beri işgal altında bulunan topraklarını geri almaya ve uzun bir aradan sonra statükoyu kendi lehine çevirmeye başlamıştır.

Dağlık Karabağ, donmuş çatışma bölgesi olarak adlandırılan sorunlardan biridir. Bununla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'ın aktif tutumları ve Rusya, Türkiye ve İran gibi bölgenin ve uluslararası sistemin üç önemli devletinin konuyla sürekli ilişkisi nedeniyle sadece bu şekilde adlandırılması yetersiz kalmaktadır. Donmuş çatışma bölgeleri, 1990'ların ilk yarısında başta Rusya olmak üzere uluslararası güç dağılımında birden fazla devleti etkileyen bölgelerde sorunların çözümsüz bir şekilde bırakıldığı alanlardır. Bu kavram, çoğunlukla Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan sorunlar için kullanılmakla beraber dünyanın birçok yerindeki çözümsüz sorun alanları için de kullanılmaktadır. Bununla birlikte Dağlık Karabağ bir donmuş çatışma bölgesi olmakla birlikte aslında sürüncemede bırakılmış ve tarafların milliyetçi çizgideki politikalarının yoğun olduğu bir konudur.

Söz konusu çalışmada Dağlık Karabağ sorunun ortaya çıkışına kısaca değinildikten sonra konunun bölgesel güvenlik kompleksi teorisi çerçevesinde analizi yapılacaktır. Tarihsel bağlamdan ayrı bir şekilde Dağlık Karabağ meselesini ele almak mümkün değildir. Çünkü sorunun kökeni neredeyse 18. yüzyıla dayandırılmaktadır.

Dağlık Karabağ Sorunun Ortaya Çıkışı

Dağlık Karabağ, 1748 yılında Hanlık olarak kurulan ve 1918 yılında bağımsız olan ilk Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti içerisinde yer almaktadır. Ermenistan ile arasında ihtilafa neden olan bu bölge, 1988 yılında başlayan anlaşmaz-

lıkların silahlı çatışmaya dönmesiyle 1994 yılına kadar sürmüştür. Bu süre içerisinde Azerbaycan ve Ermenistan, bağımsız birer devlet olarak ortaya çıkmışlar ve 1990'ların ilk yarısındaki belirsiz uluslararası sistem içerisinde güçlü olan taraf çatışma yoluyla topraklarını genişletme yoluna gitmiştir.

1980'lerin sonunda Dağlık Karabağ'da ortaya çıkan etnik temelli anlaşmazlıklar, silahlı çatışmaya dönüşerek ateşkesin ilan edildiği 1994 yılına kadar sürmüştür. Bu savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının %20'ye yakını Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve bir milyondan fazla insan yurtlarından sürülmüştür. Dağlık Karabağ Ermenileri, Ermenistan Cumhuriyeti birliklerinin de desteğiyle, Azerbaycan'ın Laçın, Kelbecer, Agdam, Fizuli, Kubatlı, Zengilan ve Cebrail vilayetlerini işgal etmiş ve Azerbaycanlı nüfusu bu bölgelerden çıkarmıştır.

Çatışmanın temelinde, tarihsel olarak Azerilere ait olan topraklara, Ruslar tarafından uygulanan iskân politikaları sonucunda Ermenilerin yerleştirilmesi nedeniyle patlak veren Azeri kimliği ile Ermeni kimliği arasındaki mücadele yer almaktadır (Kurt, 2017, s.12). Bu nedenle Rusya çatışmaların başından beri Karabağ sorunun taraflarından bir olarak görülmüştür. Söz konusu dönemde Karabağ sorunun çözümsüz bırakılması da Rusya'nın politikalarından biridir.

Sorunun kökeni, 1989 yılında Ermenistan'ın Karabağ'ı ilhak etmesine dayanmaktadır. 1989 yılı başında Azerbaycan hükümeti, çıkan çatışmalar ve Ermenilerin Azerilere uyguladıkları katliamlar üzerine Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırdığını ilan etmiştir. Bunun üzerine Ermenistan, Karabağ'ı ilhak ettiğini açıklamıştır (Gürel, 1992, s.183). Ermeni milisler Şubat 1992'den itibaren ciddi boyutlarda bir katliama yeniden başlamışlardır (Gürel, 1992, s.183).

30 Ocak 1992'de Prag'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansında, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu kuruluşa üye olmasının ardından, Karabağ sorunu uluslararası bir nitelik kazanmış ve sorunun çözümü için Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılımıyla, ABD, Rusya Federasyonu ve Fransa'nın eş başkanlığında 11+1 üyeli Minsk Grubu kurulmuştur. Türkiye de bu gruba dahildir. Aynı yıl yaklaşık bir ay sonra Ermenistan Hocalı'da bir katliam gerçekleştirmiştir. Uluslararası barış görüşmelerinin başlamasıyla aynı zamana denk gelen bu katliam, sorunun Ermeniler tarafından çözümsüzlüğe itilmek istendiğinin bir göstergesi olmuştur. Ermenistan, aynı yıl içinde Nahçıvan'a da saldırmıştır. Ermenistan'ın bir taraftan barış görüşmeleri devam ederken saldırılarına devam etmesi o dönem Rusya Federasyonu'ndan aldığı destekle açıklamak mümkündür. 1990'ların ilk yarısı sayısız AGİT Minsk Grubu teşebbüslerine sahne olmuştur (Aslanlı, 2001, s.393–430). Rusya, ABD gibi devletlerin yaptıkları görüşmelerde de sorunun çözümü Minsk grubuna bırakılmış ve sonuçta çözümsüzlük kalıcı hale gelerek bölge donmuş çatışma bölgelerinden biri olmuştur.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, ihtilafla ilgili olarak 1993 yılında 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları kabul ederek, işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından bütün işgalci güçlerin derhal çekilmesi çağrısında bulunmuş olmakla birlikte, Ermenistan söz konusu kararlara uymamıştır ve çatışmalar devam etmiştir.

Minsk Grubu'nun ve Rusya'nın özel girişimleri sonucunda Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkesi öngören bir dizi anlaşma imzalanmıştır (Aslanlı, 2012, s.186.). Uzun yıllar Minsk grubunun sorunun çözümde tek platform olarak görülmüş ve görüşmelerden sonuç sağlanamamıştır. 1994'ten 2020 yılına kadar ara ara taraflar arasında çatışmalar yaşanmıştır. 2020 yılında Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri almak için başlattığı atağa kadar bu şekilde çatışmalar ve Minsk grubunun başarısız girişimleri devam edecektir.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız olduktan sonra Birleşmiş Milletler'e (BM) üye olmaları ile konu uluslararası platformlara taşınmıştır. Bununla birlikte, konunun taraflarının uluslararası politikada kendilerine yeni yön arayışlarına geçmesi, Rusya'nın 1994'te Çeçen savaşına yoğunlaşmış olması ile başlamıştır. Rusya'nın dış politikasındaki değişimin başlaması, doğalgaz piyasasının gelişmesi ve Azerbaycan'ın önemli bir aktör olarak görülmeye başlanması bu tarihten sonra Karabağ sorununu farklı bir boyuta taşıyacaktır.

1990'ların ilk yarısı genel olarak, uluslararası aktörlerin değişen sistemde nasıl yol alacakları konusunda belirsizlik yaşadığı ve uluslararası örgütlerin ön planda olduğu bir dönem olmuştur. Devletler değişen uluslararası sistemde nasıl bir politika izleyecekleri karmaşası içindeyken birtakım bölgesel sorunlar, uluslararası örgütlerin başarısız girişimlerine bırakılmıştır. Karabağ sorununun Minsk grubuna bırakılmış olması temelde bununla alakalıdır. Minsk grubunun etkisizliğe terk edilmesi sorunu çözümsüz bırakırken aynı zamanda boyut değiştirmesine de yol açmıştır.

1990'ların ortasındaki ateşkestten sonra Karabağ sorununa uluslararası bakiş ancak 2001'de uluslararası sistemde yaşanan dönüşüm ile mümkün olmuştur. 11 Eylül sonrasında büyük güçlerin Azerbaycan'la ilişkilerinde değişimler gözlemlenmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın uluslararası terörizmle mücadeleye tam destek vermesinin bu değişimde etkisi büyük olmuştur (Yılmaz, 2013, s.86). Bununla birlikte Ermeni lobilerinin Amerikan iç siyasetini etkilemeye yönelik girişimleri 2001 sonrasında da etkili bir şekilde devam etmesi nedeniyle sorunun seyrinde net bir değişim olmamıştır.

2000'lerde Azerbaycan'ın kendine uluslararası bir alan açtığı ve özellikle enerji politikalarını dış politikasında etkin bir araç olarak kullanmaya başladığı görülmektedir. Dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, değişen konjonktürü kullanarak sorunun barışçı yollarla çözülememesi durumunda, savaşın kaçınılmaz olacağından bahsetmeye başlamıştır. Bu söylem değişikliği, Azerbaycan'ın iç siyasetinde de etkisini göstermiş ve bir dizi düzenleme yapılmıştır. Uluslararası alanda da 2000'ler boyunca Azerbaycan lehine birçok karar alınmıştır. Özellikle BM'nin 14 Mart 2008 tarihli "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumuna İlişkin" kararı Azerbaycan'ın önemli kazanımlarından biri olmuştur.

Karabağ sorunu, 1990'ların ortasında donmuş bir sorun olmasının ötesinde, bölge devletlerinin birbiriyle ilişkilerini doğrudan etkileyen bir bölgesel güvenlik sorunu olarak yeniden değerlendirilmelidir. Azerbaycan'a ait bir toprak parçasının

Ermenistan tarafından hukuksuz bir şekilde elinde işgal etmesi, bunun BM kararlarıyla tescil edilmesi ve Minsk grubu çalışmalarının sonuçsuz kalması bölgedeki çatışma potansiyelinin bölgesel bir sorun olarak günümüze kadar gelmesiyle sonuçlanmıştır. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali, tüm bölge devletlerinin güvenliğini yakından ilgilendirmektedir. Bu makale, Güney Kafkasya'yı 'Bölgesel Güvenlik Kompleksi' teorisi bağlamında bir güvenlik kompleksi olarak ele almakta ve Dağlık Karabağ sorununu bu çerçevede değerlendirmektedir.

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Nedir?

Samuel Huntington'un Medeniyetler Çatışması tezi, Kopenhag Ekolü akademisyenleri tarafından yetersiz görülerek yeniden ele alınmış ve Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik sorunlarının medeniyetler arası değil bölgeler arası ve/veya bölge içi çatışmalardan kaynaklanacağı öne sürülmüştür. Bu doğrultuda geliştirilen teoriye Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (Regional Security Complex Theory) denilmektedir (Buzan, Waver, 2003, s.44). Başlangıçta B. Buzan'ın çerçevesini belirlediği Bölgesel Güvenlik Kompleksi teorisi, bölgesel düzeydeki güvenlik dinamiklerini anlamlandırabilmek için kullanılmaktadır (Buzan, 2015, s.160).

Kaderleri aralarındaki coğrafi yakınlığa bağlı olan bir grup devletin arasında ortaya çıkan güvenlik ilişkisi, bölgesel düzeyde bir analiz ile anlamlandırılabilir. Bölge düzeyi, devlet ve sistem düzeylerinin arasında bir orta seviye olarak ele alınmalıdır. Bölgesel düzeyde güvenlik dinamikleri, "diğer yani bölge dışı aktörlerin etkisi olmasa dahi" var olabilecek niteliktedir (Buzan, 2015, s.158). Buzan'a göre uluslararası sistemde yeni çatışma ya da ittifaklar; küresel, kültürel, dinsel ya da medeniyetler bağlamında yaşanan farklılıklar ekseninde değil, bölgeler içinde yer alan alt sistemlerde yaşanan güvenlik etkileşimleri bağlamında bölgeler ekseninde gerçekleşecektir (Buzan, Waver, 2003, s.41).

Bölgesel güvenlik kompleksleri, belirli coğrafi alanlarda ulusal güvenlikleri ayrı düşünilemeyecek devletler grubunun içinde bulunduğu ilişki biçimini tanımlar ve devletler arasındaki güç dağılımı tarafından şekillendirilir. Bu tür kompleksler, devletler arasındaki dostluk/düşmanlık ilişkileri ve güç dağılımı gibi unsurlar tarafından tanımlanır. Dostluk/düşmanlık ilişkileri ise ideoloji, etnik/dini/mezhepsel hatlar ve tarihsel tecrübe ile şekillenen bir dinamiktir.

Bölge düzeyinde güvenlik analizi, bölgesel güvenlik komplekslerinin dışında kalan ve/veya birden fazla güvenlik kompleksiyle ilişkisi bulunan devletler ve aktörlerin politikalarının anlaşılması açısından faydalıdır. Bu tür aktörler ABD ya da eski Sovyetler Birliği gibi bölgesel komplekslere dışarıdan müdahale edebilecek süper güçler olabileceği gibi Türkiye, İran gibi coğrafi konumları sebebiyle farklı bölgelere komşu olan orta büyüklükteki devletler de olabilir. Bu ikinci tür devletler bölgesel güvenlik kompleksleri arasında "yalıtıcı bir etki" de sağlayabilir (Buzan, 2015, s.164).

Bölgesel güvenlik kompleksleri “üç düzeyde sistematik bir yaklaşım” sağlar. (Buzan, 2015: 182). Makro düzeyde, büyük güçlerin sistem ve alt-sistem üzerindeki etkisini inceler. Orta düzeyde yerel ve bölgesel devlet arasındaki ilişkilere yoğunlaşır. Mikro düzeyde ise devletlerin iç meselelerinin bölgesel güvenlik üzerindeki etkilerine değinir.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali makro düzeyde, Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra Rusya Federasyonu'nun bölgede nüfuzunu sürdürme arayışının bir sonucudur. Sorunun çözümsüzlüğü, Ermenistan'ın Rusya'ya belli ölçüde bağımlı olmasını beraberinde getirmiştir. 1990'ların başındaki belirsiz uluslararası ortam da Rusya'nın bu bölgede hegemonyasını sürdürmesine olanak sağlamıştır. Rusya, Ermenistan'a bölgede alan açarak Türkiye ve Azerbaycan bağımlı kesmiş ve bölge içi dengeyi de kendi lehine çevirmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın politik çizgisi bölgedeki nüfuz potansiyelinin muhafazasına yöneliktir ve bu amaçla da Ermenistan'ı destekler niteliktedir (Yiğit, Gülbite, 2017, s.9). Bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin orta düzey analizinde bu yorum öne çıkar. Alt düzeylerde ise Karabağ Ermeni'si kökenli siyasetçilerin Ermenistan politikalarındaki nüfuzunun çözümsüzlüğü kökleştirdiği örneğini verebiliriz. Azerbaycan'ın statükoyu değiştirme gayretleri ise bölgesel ittifak arayışlarının sonucu olarak şekillenmiştir. Bölgesel ittifaklar Azerbaycan'a aradığı kapasiteyi sağlamıştır.

Genel bir tablo olarak analiz düzeylerini örneklendirdikten sonra bir güvenlik kompleksinin oluşmasında rol oynayan faktörlere göre detaylı bir inceleme yapılacaktır. Bu faktörler;

- i. Ülkelerin coğrafi konumlarının birbirlerine olan yakınlığı
- ii. Bölge devletlerinin güvenliklerinin birbirleriyle bağlantılı olması
- iii. Bölge ülkeleri arasında jeostratejik çıkarların örtüşmesi ve bu bağlamda karşılıklı güç ilişkileri ya da rekabetinin bulunması
- iv. Bölge ülkeleri arasında komşuluk, destek, şüphe veya korku içeren güçlü ilişkilerin varlığıdır (Dostluk/Düşmanlık ilişkisi).

Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisinin Unsurlarına Göre Karabağ Sorunu:

i. Ülkelerin coğrafi konumlarının birbirlerine olan yakınlığı

Dağlık Karabağ'ın bulunduğu coğrafi alan olarak Güney Kafkasya batıda Türkiye, güneyde İran, doğuda Azerbaycan ve kuzeyde Gürcistan tarafından çevrelenmiştir. Meselenin birinci düzeydeki aktörleri Azerbaycan ve Ermenistan'dır. 1991 öncesinde Sovyetler Birliği bünyesinde bulunan bu coğrafi alan, Doğu Bloku'nun dağılması ile birlikte sadece kuzeyden değil diğer yönlerden kaynaklanabilecek etkilere de potansiyel olarak açık hale gelmiştir. Sovyetler Birliği gibi belirleyici bir unsurun ortadan kalkması, bölge devletlerinin güvenliğe dair ilişkilerine farklı

boyutlar kazandırmıştır. Yeni devletler, yeni potansiyel fırsat ve krizlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Birbirleriyle iç içe geçmiş bir coğrafi alanda buldukları için de birinin güvenliği diğerinin güvenliğini doğrudan etkilemektedir.

Güney Kafkasya coğrafi olarak zor koşullara sahip, ulaşım imkanları kısıtlı bir bölgedir. Böyle olunca sınırlı sayıdaki elverişli alan ya da yol, elinde bulunduğu devlete avantaj sağlar. Karabağ böyle bir coğrafyadır. Türkiye ile Azerbaycan arasında doğrudan sınırın olmaması, bu sınırın Ermenistan tarafından engellenmesi, Ermenistan'ın İran ile dar bir sınırının olması ve bu sınırın ekonomik ilişkiler için elzem olması gibi unsurlar bölge devletleri arasındaki ilişkilerin coğrafi giriftliğini göstermektedir.

Karabağ, Ermenistan ile birlikte Küçük Kafkasya sahasının iki büyük bölgesinden biridir. Tarihin hemen her döneminde Kafkasya'da çok büyük stratejik önem taşıyan ve aynı zamanda Türk kültür dünyasının sınırları içinde kalan Karabağ, Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biridir (Dedeyev, 2008, s.15).

Karabağ; Ermenistan, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında bir bağlantıdır. Dolayısıyla Türkiye'nin Azerbaycan'la bağlantısının da tam ortasındadır. 2000'li yıllardan itibaren Azerbaycan, çeşitli projelerle avantajlı konuma geçmiştir. AB destekli TRESEKA programı bunlardan biridir. Avrupa ve Orta Asya arasında taşımacılık alanında alternatiflik, rekabete dayanıklılık ve güvenliğin sağlanması amacıyla kurulan TRASEKA programı Azerbaycan tarafından önerilmiş ve 1998 yılında yürürlüğe girmiştir. AB'nin ve bölge ülkelerinin benimsediği TRASEKA programı, Avrupa ve Asya arasında büyük ölçüde Rusya üzerinden yapılan taşımacılığa alternatif olabilecek tarihi İpek Yolunun tekrar onarılması öngörmektedir (Kazımlı, 2018, s.104). Bunun haricinde, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye demiryollarını birleştiren Bakü-Tiflis-Kars demiryolu bağlantısı da bölgede alternatif güzergahlarla coğrafi kazanımları değiştirmektedir. Karabağ'ın işgal nedenlerinden biri Azerbaycan ile Türkiye arasında coğrafi bağı kesmekti. Gelişen teknoloji ve uluslararası projelerin çeşitliliği, bu coğrafi bağı farklı şekillerde sağlamaya başlamıştır. 1990'larda Dağlık Karabağ işgal edildiğinde coğrafi yakınlık son derece önemliydi. Ermenistan ve Rusya'nın planı, bölgede coğrafi yakınlıktan kaynaklanan işbirliği potansiyelini denetime alarak bölgesel üstünlüğü elde tutmaktı. Bu durumun zaman içinde değişmesi, coğrafi yakınlığın farklı yollarla yeniden tesis edilmesi, bölgesel güvenlik ve iş birliği dinamiklerini de yeniden şekillendirmiştir.

Bununla birlikte işgal edilen toprakların geri alınması, Azerbaycan'ın gündeminden düşmemektedir. Bu nedenle, 2020 yılının Eylül ayında başlayan çatışmalar sonucunda Azerbaycan işgal edilmiş topraklarının bir kısmını geri almaya başlamıştır (Rehimov, AA, 2020). İlerlemeler sonucu Dağlık Karabağ topraklarını İran sınırını boyunca yeniden ele geçirilmiş ve Azerbaycan ile Türkiye sınır birbirine yaklaştırılmıştır. Coğrafi yakınlık, bölgenin güvenlik dinamiklerini sürekli olarak değiştirmekte ve yeniden şekillendirmektedir.

ii. Bölge Devletlerin Güvenliklerinin Birbirleriyle Bağlantılı Olması:

2000’lerde uluslararası sistemdeki değişimin bölgesel etkisi Karabağ sorununda Azerbaycan’ın elini güçlendirecek şekilde kendini göstermiştir. Orta düzeydeki aktörün etkinliğinin artması olarak yorumlanabilecek bu durum uyumsuzlukların seyrini etkilemektedir. Azerbaycan ilerleyen dönemlerde bölgesel işbirliklerini arttırarak askeri ve ekonomik bağlantılar kurmuş (Türkiye ve İsrail ile), uluslararası örgütler nezdinde kendi lehine kararlar alırdabilmiştir.

Azerbaycan’ın doğal gaz rezervlerinin 2000 sonrasında uluslararası alana taşınması konusu, başta ABD olmak üzere uluslararası güçlerin 1990’lardaki Kafkasya politikalarının değişmesine neden olmuştur. ABD 1997’de uygulamakta olduğu, eski Sovyet coğrafyasında “Russia First” politikasını bırakmış ve bu coğrafyalarda daha aktif bir tutum almıştır. Kafkasya özelinde, enerji hatlarının Azerbaycan’dan batıya doğru taşınmasında Karabağ işgali nedeniyle Ermenistan konu dışı bırakılmıştır. Azerbaycan’ın topraklarını işgal eden bir devletin topraklarını kullanarak boru hattı projesi gerçekleştirmesi, uygulanabilir ve rasyonel bir durum değildir (Kasımlı, 2014, s.42). Enerji konusu, bölge devletleri arasındaki jeostratejik konular arasında yer alabileceği gibi güvenliği de doğrudan ilgilendirmektedir. Enerji hattının güvenliğini sağlamak, enerji projelerinin en önemli unsurudur. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı işgal etmesi, bir güvenlik sorunu olarak Ermenistan’ın bölgesel işbirliği gerektiren bir projenin dışında kalmasına yol açmıştır.

Güney Kafkasya’da güvenliğin tesis edilebilmesi için bugüne kadar çeşitli planlar sunulmuştur. Bunlar (Aşırılı, 2016);

- “Kafkasya modeli: Güney Kafkasya’nın üç ülkesi arasında güvenlik alanında işbirliği;
- Azerbaycan’ın teklifi olan “3 + 3 + 2 planı”: üç Güney Kafkasya ülkesi, komşu devletler (Rusya, İran ve Türkiye), Avrupa ve ABD arasında işbirliği;
- Bir yandan üç Güney Kafkasya ülkesi, diğer taraftan ise Türkiye ve Rusya arasında bölgesel işbirliği çerçevesinde Türkiye’nin önerdiği “3 + 2 düzeni”;
- İran ve Ermenistan’ın önerdiği “3 + 2” formülü (3 Güney Kafkasya cumhuriyeti + Rusya ve İran)
- Moskova’nın “3 + 1” (3 Güney Kafkasya ülkesi + Rusya) formülü temelinde güvenliği sağlamaya çalışması”

Bu modeller bize, Güney Kafkasya’da güvenlik sorununun sadece iki devlet arasında olan bir konu olmadığını son derece net bir şekilde göstermektedir. Önerilen planların hepsi çok taraflı anlaşma sağlanmasını gerektirmektedir.

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali, Azerbaycan'ı silahlanmaya ve her an savaşa hazır olması gerektiği yönünde önlemler almaya itmiştir. Azerbaycan ekonomik olarak güçlenmesini takiben 2010 yılında askeri bir doktrin ilan etmiş (Şiriyev, 2010, s.133), aynı yıl Türkiye ile stratejik ortaklık anlaşması imzalamış (Aslanlı, AA, 2020), 2012'de İsrail ile askeri bir anlaşma imzalamış ve hatta bu anlaşmayı 2014'te genişleterek yenilemiştir (TRT Haber, 2020). Ermenistan'ın Rusya ve İran ile ilişkilerini güçlendirmesine karşılık Azerbaycan Türkiye ve İsrail'le yakınlaşmaktadır.

Ermenistan'ın Karabağ işgalini devam ettirebilmek için sürekli silahlanması, bölge devletlerinden Gürcistan'ın da güvenliğine potansiyel bir tehdit arz etmektedir. Gürcistan'ın ayrılıkçı Güney Osetya ve Abhazya sorununun Karabağ ile benzerlikleri vardır. Her üç sorunun Sovyetlerin dağılması sürecinde nüksetmiş olması, uzun sayılabilecek süre geniş kapsamlı savaş evreleri geçirmiş olması ve ateşkes niteliğinde anlaşmalar olsa da henüz bir nihai uzlaşmaya varılmamış olması (Sarıkaya, 2019, s.587) bu coğrafyanın analizinde bölgesel güvenlik kompleksi teorisinin uygunluğunu artırmaktadır.

Gürcistan, bağımsızlığının ardından Abhazya, Güney Osetya'nın bağımsızlık ve Cehavetya'daki Ermeni azınlığın ise Ermenistan ile birleşme talepleriyle mücadeleye başlamıştır. Ermenistan o dönem Azerbaycan'la savaştığı için Ermeni azınlığın talepleri sonuca ulaşamamıştır. Fakat Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık talepleri bir süre sonra Rusya'nın desteği ile savaşa dönüşmüş ve Rusya'nın desteği ile Gürcistan toprak bütünlüğünü kaybetmiştir.

Gürcistan, Rusya ile yaşanan savaş sonrasında bölgesel güvenliğini tehdit altında gördüğü için NATO ve AB gibi bölge dışı uluslararası aktörlerin desteğini almak istemiştir. 2016 yılında ABD ile Savunma ve Güvenlik Ortaklığını Derinleştirmeye Yönelik Bir Mutabakat Muhtırası imzalamıştır. Bunun yanı sıra 2018 tarihinde Giresun'da gerçekleştirilen Savunma Bakanları 6. toplantısının ardından "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Gürcistan Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Alanında İş Birliği Mutabakat Muhtırası" imzalanmıştır (Aslanlı, AA, 2019).

Günümüzde bölgesel tehditlerin varlığı nedeniyle toprak bütünlüğünü sağlamak Azerbaycan ve Gürcistan için başlıca temel sorun alanlarından ve bu sorunların çözüme kavuşmamış olması her an yeniden sıcak çatışma yaşanabileceği fikrini canlı tutmaktadır.

iii. Bölge Ülkeleri Arasında Jeostratejik Çıkarlar:

Ermenistan'ın potansiyel enerji nakil güzergahını işgalci konumu nedeniyle tıkmaması Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan arasında iş birliğinin artmasına neden olmuştur. Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hatları sadece bu üç ülkenin jeostratejik bir açılımı değil, aynı zamanda küresel enerji piyasasında da etkisi olacak projeler olmuştur. TANAP ve Bakü-Tiflis-Kars

demiryolu hattı projeleri de bu üç ülkenin başlıca projelerinden olmuştur. Tüm bu projeler Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye iş birliğine uluslararası ilgiyi çekmiştir. Bölge kaynaklarının Avrupa'ya taşınması açısından bu iş birliği önemli bir rol kazanmıştır.

Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki işbirliğini sürdürme iradesinde çok etkili hususlardan bir diğeri, bölgedeki enerji ve ticaret hatlarının güvenliğini sağlamadır. Jeostratejik çıkarlar, bu üç ülkeyi birbirine yakınlaştıran Ermenistan ve Rusya'yı da bu iş birliğine karşı politikalar üretmeye yönlendirmektedir. Üçlü işbirliği mekanizması bölgede en çok Ermenistan tarafından olumsuz karşılanmaktadır. Ermenistan, Gürcistan ile ilişkilerinin bozulmasını istememektedir. Gürcü-Ermeni ilişkilerinin bozulması ve bunun iki devlet arasındaki sınırın kapanmasına kadar gitmesi olasılığı yine bölgesel güvenliğin kırılgan unsurlarından birini ortaya koymaktadır. Bölgesel sınırlar, ticaretin devamlılığı gibi konularda devletler birbirine bağlı durumdadır. Özellikle Azerbaycan'ın enerji kaynakları rezervlerinin ortaya çıkmasından sonra bölgeye yatırım yapan çok uluslu şirketler, bölgede istikrarı arzulamaktadır. Ancak istikrarın sağlanması, Dağlık Karabağ sorunun çözüme kavuşturulmasıyla mümkün görünmektedir.

Bu dönemde Ermenistan, komşularıyla sorunlu ilişkileri dolayısıyla (Azerbaycan topraklarını işgal altında tuttuğu, Gürcistan'a yönelik toprak iddiaları, Türkiye'ye yönelik sözde soykırım suçlamaları ve toprak iddiaları) için bölgesel projelerin tamamının dışında kalmıştır (Aslanlı, AA, 2019). Ermenistan tüm bu projelerin dışında kalarak önemli bir jeostratejik ve ekonomik kazançtan mahrum kalmıştır.

Bölgede stratejik iş birliği gerektiren bir diğer husus, ulaşım koridorlarıdır. Bölgenin yükseltilere sahip coğrafi yapısı nedeniyle bu güzergâhlar önem arz etmektedir. Avrupa ve Orta Asya arasında taşımacılık alanında TRASEKA programı, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye demiryollarını birleştiren Bakü-Tiflis-Kars demiryolu bağlantısı gibi projeler bölge devletlerinin tümünün faydalanacağı şekilde hazırlanması mümkün olan projelerdir. Azerbaycan, bu potansiyeli Ermenistan'ı dışarıda bırakacak şekilde geliştirmek durumundadır.

Sonuçta, Ermenistan Dağlık Karabağ'ı işgal etmesinin maliyetini bölge içi iş birliğinden mahrum kalarak ödemektedir. Türkiye ile sınırın kapalı olması ticarete karşılıklı olarak olanak vermemektedir. Rusya'nın askeri desteği, diasporanın ekonomik desteği ve İran ile sınır ticareti ile ekonomisini ayakta tutmaya çalışmaktadır.

iv. Bölge Ülkeleri Arasında Dostluk/Düşmanlık İlişkisi:

Tarihsel dostluk-düşmanlık ilişkileri, çatışmalar, ihtiyaçların benzerliği ve ortak düşman gibi faktörler bölgesel güvenlik kompleksinin şekillenmesinde önemli unsurlardır. Bir bölgenin güvenlik kompleksi olarak adlandırılabilmesi için bölge içi aktörlerin ortak bir tehdit algılamasına ya da tarihsel bir bağa sahip olması

gerekir. Bu iki unsur da Güney Kafkasya'da mevcuttur ve Karabağ sorununda kendini göstermektedir.

Bölge içinde yer alan ülkeler arasında komşuluk, destek, şüphe veya korku içeren güçlü ilişkilerin varlığı genel olarak dostluk/düşmanlık ilişkisi Güney Kafkasya'da çok belirgindir. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, Rusya'nın 19. Yüzyılda kasıtlı bir şekilde Ermenileri bölgeye yerleştirme politikasıdır. İkincisi de Ermenistan'ın iç ve dış politikasını sözde soykırım iddiasından bağımsız bir şekilde oluşturamamasıdır.

Rusya 19. yy.da Kafkasya'yı işgal etmeye başladıktan sonra kasıtlı bir şekilde Ermenileri göç ettirerek bölgede iskân siyaseti izlemiştir. 1800'lere kadar sayıları çok az olan Ermenilerin, 19. yüzyılın başında Karabağ nüfusunun yaklaşık %25'ini oluşturduğunu göstermektedir (Yılmaz, 2010, s.74). 1828 yılında İran'la Rusya arasında imzalanan Türkmənçay antlaşmasında, Ermenilerin Rus Çarlığına serbestçe göç edebileceğine dair bir madde vardır. Bu yolla Ermenilerin İran'a coğrafi olarak en yakın olan Azerbaycan topraklarına göç etmeleri kolaylaştırılmıştır (Kazımlı, 2018, s.107). Ayrıca Rusya, yapılan anlaşma hükümlerine dayanarak İran ve Osmanlı devletlerinin tebaası olan Ermenileri Kafkasya'ya göçe de teşvik etmiştir (Özyılmaz, 2013, s.198).

Ermenistan, sözde soykırım iddiaları ve Ermeni Anayasası'nda Türkiye'nin doğusunu "Batı Ermenistan" olarak adlandırması nedeniyle Türkiye ile ekonomik ve siyasi ilişki kuramamaktadır. Bu nedenle Ermenistan, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan'ın enerji ve ticaret odaklı projelerinde yer alamamakta ve bölgede izolasyona maruz kalmaktadır. Her ne kadar bu politika, diaspora Ermenilerinin aidiyet duygusunu ve maddi yardımlarını sağlıyor olsa da Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini bozmakta ve çatışmaya itmektedir. Ermenistan bulunduğu coğrafi konum itibarıyla, bölgesel işbirliğine en çok ihtiyaç duyan ülkedir. Buna rağmen Türkiye'ye benimsemiş olduğu karşı düşmanca tutum, bölge politikalarında gerçekçi olmasını sınırlandırmaktadır.

Sorunun dinsel bir mücadele olarak gösterilmesi de Karabağ sorununu karmaşık hale getirmektedir. Göç politikalarının temelinde de bu dinsel ayırım kullanılmıştır. Sorunun ilk başladığı yıllarda ve 1990'larda bu bir neden olarak gösterilse de 20. yüzyılın gerçekliği içinde din temelli nedenler karşılığını bulamamıştır. İran'ın Ermenistan'a destek vermesi, Gürcistan ile Türkiye ve Azerbaycan'ın iş birliği dinsel söylemi güçsüz kılmaktadır.

Bölgedeki bir diğer önemli unsur, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki özel ve yakın ilişkidir. İki devletin "tek millet, iki devlet" söylemi sıklıkla siyasetçiler tarafından dile getirilmekte ve uluslararası platformlarda birbirlerini desteklemektedirler. İki devletin aynı dili konuşması, ikili ilişkilerde duygusal bağların mevcudiyeti, bu ilişkinin stratejik iş birliğine dönmesini kolaylaştırmaktadır. Özellikle, son on yılda bu dönüşüm net bir şekilde izlenebilmektedir. 16 Ağustos 2010 tarihinde Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın imzalanması ve 15 Eylül 2010'da Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin oluşturulması

ile ortaya çıkan durum, her iki devlet açısından dış ilişkilerdeki en yüksek düzeyli işbirliği modelidir. Dolayısıyla dostluk ilişkisi bu iki devlet için yüksek düzeyli bir stratejik iş birliğine dönmüştür.

Son Gelişmeler Işığında Değerlendirme ve Sonuç

2020 yılının temmuz ayında Ermenistan-Azerbaycan sınırında başlayan çatışmalar, eylül ayının sonunda savaşa dönüşmüştür. Dağlık Karabağ'ın 1994'teki ateşkes sonrasındaki fiili durumu, birçok kez Ermenistan ve Azerbaycan arasında çatışmaya neden olmuştur. Hatta 1994 Ateşkes Anlaşması sonrasında, günümüze kadar en geniş çaplı çatışmalar Nisan 2016'da yaşanmıştır. O çatışmalar sırasında Azerbaycan hem karşı tarafa büyük kayıplar verdirerek topraklarının bir kısmını Ermenistan işgalinden kurtarmış, hem de 30 yıllık savaşta ilk kez psikolojik üstünlüğü ele almıştır. 2020'de yaşanan savaşta ise Azerbaycan işgal altında bulunan topraklarını tekrar geri almaya başlamış ve askeri üstünlük sağlamıştır. Bu aşamada Azerbaycan, Türkiye'den üst düzey destek görmüştür.

Azerbaycan basınında yer alan haberlere göre 17 Temmuz-1 Eylül tarihleri arasında Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahası kullanılarak Rusya'dan Ermenistan'a büyük miktarda silah taşınmıştır. Rusya, bu taşınan yüklerin Türkiye-Ermenistan sınırında bulunan Rusya'nın 102. Askeri Üssü'nün askerlerinin değiştirilmesi amacıyla yaptığını açıklamıştır. Azerbaycan ise yük taşımacılığında en kısa yol olan Gürcistan hava sahasının değil de daha uzun yol olan Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahasının kullanılmasının nedeninin bu yüklerin silah olmasından kaynaklandığını iddia etmektedir (Veliyev, AA, 2020). Hal böyle olsa bile Rusya savaş boyunca taraflar arasında belirgin bir ayırım gözetmemiştir. Rusya, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki askeri dengeyi korumaya çalışmaktadır. Bu politika, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında statükonun devam etmesi sonucunu da doğurmaktadır. Bununla birlikte son gelişmelerde Rusya'nın beklenenden düşük düzeyde bir görüntü sergilemesi dikkat çekmiştir.

Son dönemlere kadar Rusya'ya rağmen ciddi bir çatışmanın başlaması ve taraflardan birinin diğerine ciddi üstünlük sağlaması, her zaman zayıf bir ihtimal olarak görülüyordu (Aslanlı, AA, 2020). Fakat Paşinyan'ın 2018'te başbakan seçilmesiyle birlikte Rusya'nın Ermenistan üzerindeki nüfuzunda değişme potansiyeli ortaya çıkmıştır. Makro düzeyde yaşanan potansiyel değişimin ise Karabağ sorunu üzerinde etkili olmadığı, Ermenistan siyasi elitinin statükoyu muhafaza etme eğiliminde olduğu görülmüştür.

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmiş olması, Güney Kafkasya'da bölgesel güvenliği 1990'lardan beri şekillendiren başlıca unsur olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere bölge içi ve bölge dışı devletler, Dağlık Karabağ sorununu bölgesel politikalarını yürütmek için kullanmaktadır. Sorun, 1990'lardan bu yana politikanın kendisi olmuştur.

Dağlık Karabağ sorunu, bölge devletlerinin güvenlik politikalarını etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak varlığını sürdürmektedir. Son gelişmeler, sorunun çözümü doğrultusunda daha hızlı bir ilerleme sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, bölge devletleri arasındaki ilişkinin çok boyutlu olması, arada dostluk ve düşmanlık ilişkisinin yoğun olması ve bölgenin birbirinden bağımsız hareket etmeyi mümkün kılmayan coğrafi yapısı nedeniyle çözümün kolay olmayacağı da ortadadır.

Kaynakça

- Aslanlı, A. (2001). Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı. Cilt: 7. İlkbahar.*
- Aslanlı, A. (2012). Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Cilt 1, Sayı 1.*
- Aslanlı, A. (2020). 10. yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve ortak askeri tatbikatlar <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068> (E.T. 20.10.2020)
- Aslanlı, A. (2019). Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İş Birliği Bölgede İstikrar Üretiyor. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-azerbaycan-gurcistan-is-birligi-bolgede-istikrar-uretiyor/1544913> (E.T. 15.10.2020)
- Aslanlı, A. (2020). Azerbaycan-Ermenistan Cephe Hattındaki Gerginliğin Nedenleri ve Muhtemel Sonuçları. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ermenistan-cephe-hattindaki-gerginligin-nedenleri-ve-muhtemel-sonuclari/1912394> (E.T. 10.10.2020).
- Aşırılı, E. (2016). Güney Kafkasya Bölgesinde Güvenlik Sorunu. Ankara: AVİM Raporları, No: 53. <https://avim.org.tr/Blog/GUNEY-KAFKASYA-BOLGESINDE-GUVENLIK-SORUNU> adresinden erişilmiştir.
- Buzan, B. (2015). *İnsanlar, Devletler ve Korku*. Ankara: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi Yayınevi.
- Buzan, B., Waver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dedeyev, B. (Ed. O. Nuri Aras), (2008). Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış. *Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Yayınları.
- Gürel, Ş . (1992). Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 47 (01)*.
- Kasım, K. (2015). Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Dair Büyük Güçlerin Tutumu. *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit*, Ankara: AVİM, Konferans Kitapları, No: 10.
- Kazımlı, E. (2018). Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. *Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar*, İstanbul: TASAM.
- Kurt, S. (2017). Dağlık Karabağ Sorunu'nun Güvenlikleştirme Teorisi Çerçevesinde Analizi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, No:6, S:2.

- Özyılmaz, E.V. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, No: 15, S.2.
- Rehimov, R. (2020). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Azerbaycan-İran sınırının işgal altındaki kısımları tamamen kurtarıldı. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-azerbaycan-iran-sinirinin-isgal-altindaki-kisimlari-tamamen-kurtarildi/2015520> (E.T. 20.10.2020)
- Sarıkaya, Y. (2019). Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. No: XVI S.64.
- Şiriyev, Z. (2010). Azerbaycan'ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Ankara: USAK Yayınları, No:10.
- TRT Haber (2020). <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ve-israil-arasinda-silah-anlasmasi-30142.html> (E.T. 20.10.2020)
- Veliyev, C. (2020). Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor? <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-ermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531> (E.T. 12.10.2020).
- Yılmaz, R. (2010). Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, No:2.
- Yiğit, S., Gülbiten G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt 5, No 2.